

Андрій Фесенко

Діяльність державних та громадських органів антирелігійної пропаганди у 1920-х рр. на Донеччині

Досліджується проблема державно-церковних відносин у 20-х рр. XX ст. Автор аналізує та узагальнює практичні аспекти діяльності державних та громадських органів антирелігійної пропаганди на території Донеччини у 1920-х рр. Зазначено, що вплив православ'я на суспільно-політичне життя цього регіону ще не був предметом спеціального дослідження і тому вивчення ролі Православної церкви в Донбасі 1920-х рр. дасть змогу частково заповнити існуючі фактологічні прогалини у історії взаємин держави та Церкви в Україні.

Ключові слова: Православна церква, радянська влада, державно-церковні взаємини, органи антирелігійної пропаганди, Спілка воєвничих безвірників

Утвердження радянської влади в Україні, зокрема й на Донеччині, призвело до встановлення нової концепції державно-церковних відносин, в якій підкреслювалося відокремлення Церкви від держави. З перших днів діяльності більшовицького уряду для всіх релігійних організацій ситуація дуже ускладнюється. Православна церква стає не просто політичним та ідеологічним супротивником, а політичним ворогом. У 20-х рр. XX ст. спостерігається постійне втручання держави у внутрішньорелігійні справи, й така політика є характерною для всієї території України. Слід зазначити, що найбільш жорсткі антирелігійні заходи провадилися у східному промисловому регіоні України (Харківська, а особливо Донецька губернії). Це обумовлюється тим, що радянська влада вважала робітниче населення Донеччини своєю класовою опорою, а тому потрібно було максимально зменшити вплив релігії в регіоні.

Мета даної роботи полягає у аналізі особливостей діяльності радянських органів антирелігійної пропаганди щодо релігійних громад, що дозволяє відтворити об'єктивну картину радянської антирелігійної політики в Україні 1920-х рр. на прикладі Донеччини.

Починаючи з 1990-х рр., відкриття раніше засекречених архівних фондів дало змогу історикам ознайомитися з документами, що висвітлюють радянську політику в сфері релігії на Донеччині. Наявність у науковому обігу архівних матеріалів уможливила більш об'єктивне вивчення діяльності органів антирелігійної пропаганди у радянську добу, про що свідчать, зокрема, роботи В.О. Пашенка¹, А.М. Киридон², В.І. Силантьєва³, А.Л. Зінченка⁴, Є.П. Сло-

бодянюка, Г.В. Лаврик⁵, В. Ченцова⁶, М.М. Кузьменка⁷, В.М. Нікольського⁸, О.Д. Форостюка та ін.

Одним з провідних напрямків такої пропаганди на початку 1920-х рр. стає заборона на виконання церковних обрядів і церемоній у державних та інших публічних громадських приміщеннях. Таким чином радянська влада намагалася створити «революційний» побут, який повинен був охоплювати фактично всі сторони людського життя. Також заборонялося вивішування ікон, релігійних предметів у державних і громадських установах (будинки всіх радянських закладів і торгово-промислових підприємств, а також ресторанів, їдалень, приватних магазинів). Учасники «безпартійних» конференцій, що відбувалися 1920-х рр. у Донецькій губернії, ухвалювали рішення про те, щоб зняти в державних закладах ікони. Дозволялося «вішати що завгодно і поклонятися чому завгодно» тільки у власних будинках⁹. Додатково в циркулярі Донецького виконавчого комітету від 6 січня 1922 р. до губернського відділу державним та приватним освітнім установам пропонувалося негайно позбутися предметів релігійного культу¹⁰.

На початку квітня 1921 р. Донецький губернський ліквідком настійливо радив архієпископу Донецької єпархії усунути з храмів написи на стінах, дошках, різних речах, вироблених з метою збереження пам'яті про осіб, які належали до членів колишньої царської сім'ї¹¹. Кампанія ця торкнулася і державних установ, але просувалася повільно. Восени 1922 р. до НКВС УСРР надійшла інформація про те, що на одній з донецьких залізничних станцій висять ікони. НКВС доручив органам міліції негайно провести обшук приміщення вокзалу і в разі знайдення там релігійних зображень притягнути винних до суду¹².

1 липня 1927 р. набув чинності новий Кримінальний кодекс УСРР. За ст. 114 передбачалася кримінальна відповідальність у вигляді виправно-трудових робіт терміном до трьох місяців або штрафу до 300 карбованців за відправлення релігійних обрядів в державних і громадських установах та підприємствах, а також за розташування в цих місцях будь-яких релігійних зображень.

Радянська влада вдавалася й до інших методів та форм антирелігійної пропаганди. Вже на початку 1919 р. більшовики оголошують антицерковну кампанію, пов'язану з «розкриттям святих молей». За словами А. Киридон, для більш ефективної її реалізації вперше використовується такий засіб пропаганди, як кіно. Показово, що одержавши від П.Красікова під час засідання Раднаркома РСФРР 12 квітня 1919 р. повідомлення про наявність кінострічки про розкриття мошей в Троїцько-Сергієвській лаврі, В. І. Ленін доручив секретареві простежити, щоб цей кінофільм якнайшвидше показали по всій Москві¹³.

Кампанія з ліквідації культу святих мощів в Росії розпочиналася з постанови Наркомюста від 14 серпня 1919 р. про організаційне викриття мощів та від

25 серпня 1920 р. про ліквідацію мощів у загальноросійському масштабі. За період 1918-1920 р. більшовики відкрили майже 60 гробниць з мощами російських святих, серед них Серафіма Саровського та Сергія Радонежського. Кампанія “викриття” розцінювалася православним кліром та паствою як наруга над релігійними почуттями віруючих та викликала хвилю антиурядових виступів. Для запобігання народних виступів ЦК РКП(б) порекомендував губвиконкомом розпочати кампанію по розкриттю гробниць зі створення спеціальних комісій, які повинні були складатися з партійних і радянських працівників, наукових експертів та духовних осіб.

Для ілюстрації відношення радянських лідерів до святих мощів слід навести висновок заступника наркома юстиції РРФСР П.А. Красікова на шифротелеграмму з Костроми про розкриття мощів преподобного Варнави Ветлужського: «Срібна гробниця на загальній підставі підлягає вилученню. Тому розкриття та вилучення слід здійснювати, зобов'язавши місцевого священика або іншу церковну особу сприяти цій операції. Губернський виконавчий комітет повинен призначити в комісію відповідальну особу, що стежитиме за правильністю операції. Якщо немає внутрішньої труни, то мощі слід помістити, після розкриття, в особливий ящик і переправити в губернський музей або до Москви. Розкриття має обов'язково передбачати подальше вилучення так званих «мощів». При розкритті мають бути присутні в храмі тільки члени комісії, духовенство (бажані представники від місцевих робітничих організацій). Якщо очікуються ускладнення негайно повідомити в ДПУ»¹⁴.

На початку 1920-х рр. процес ліквідації мощей поширився й на Україну. Кампанія спершу розгорталася на шпальтах українських газет, де публікувалися статті із закликами якнайактивніше вести боротьбу з релігією через викриття релігійних марновірств. Подекуди залишки мощей святих виставляли для публічного огляду, що повинно було справити негативне враження на радянських людей. Але інколи подібні акції не давали очікуваних результатів. Так сталося на початку 1921 р. з мощами св. Феодосія Чернігівського, які повністю збереглися¹⁵. Згадана кампанія ліквідації пройшла і Донеччиною. Були розкриті мощі Афанасія Афонського, св. Харлампія та Василя Цесарійського в Святогірсько-Успенському монастирі. У Маріуполі 1924 р. з цією метою відкрили гробницю св. Ігнатія. Зневага до почуттів віруючого населення змусила патріарха Тихона звернутися до радянських можновладців із застереженням, що подібні дії можуть мати непередбачувані наслідки, у т. ч. й непокору радянській владі. Поступово процеси викриття мощей уповільнюються.

Окремо потрібно згадати про таку специфічну релігійну активність, як фіксування «чудес». Серед «чудес» найбільш поширеними були: оновлення

ікон та хрестів, видіння священного вогню і ликів святих тощо. Особливо почастишали вони в період 1923 – 1924 рр. Найбільшого резонансу набули події в Подільській губернії, де паломники прагнули побачити «Калинівське чудо». Крім того, спостерігається сплеск різних проявів релігійного фанатизму, фіксувалася низка «оновлень» ікон та хрестів (до 500 випадків), а в деяких селах протягом дня до 50 ікон¹⁶. У 1924 р. влада зареєструвала 586 випадків «чудес», але вже наступного року їх кількість різко зменшується до 53¹⁷. Це пов'язувалося з ефективним виконанням відповідних інструкцій місцевими органами ДПУ щодо «епідемії містицизму»¹⁸. Так, наприклад, у звіті за серпень-вересень 1924 р. зазначається: «Губернський ліквідаційний комітет займався питанням про чудеса у Луганському окрузі «про криничку у Киселевській балці» – чудо це в серпні місяці було ліквідоване»¹⁹.

Піднесення релігійного руху на території Донеччини спричинило в липні 1924 р. обговорення на пленумі Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У питання «Про посилення на Україні релігійних хресних ходів, які переростають у масові демонстрації». Ухвала зібрання наголошувала: «Вважати цілковито неприпустимим влаштування демонстрацій під виглядом релігійних хресних ходів», які «можуть здійснювати лише в загальному порядку, встановленому НКВС». Органами ДПУ давалася вказівка вимагати відповідні погоджувальні розписки від священнослужителів, а в разі порушення встановленого порядку притягати винних до судової відповідальності.

Одним з головних провідників антирелігійної пропаганди в радянській державі всередині 1920-х років стає Спілка войовничих безвірників. Її прототипом було Товариство друзів газети «Безбожник», засноване в серпні 1924 р. Спілка безвірників організаційно оформилася на квітневому з'їзді 1925 р. в Москві. Незмінним керівником був Омелян Ярославський, справжнє прізвище якого – М.І. Губельман. Його літературна спадщина класикою комуністичної антирелігійної пропаганди («Як народжуються, живуть і помирають боги та богині», «Біблія для віруючих і невіруючих» тощо).

Гуртки «безвірників», атеїстів і друзів газети «Безбожник» діяли в Україні з 1924 р. У Маріупольському, Бахмутському і Таганрозькому округах вони були створені не тільки на підприємствах, але й при багатьох клубах і палацах культури. У серпні 1924 р. в Маріуполі організовано навіть спеціальні місячні курси, на яких пройшли навчання 40 активістів-«безбожників»²⁰.

Основними напрямками діяльності Спілки безвірників визначалися: проведення на місцевому рівні атеїстичних семінарів та конференцій; створення антирелігійних гуртків; використання різноманітних видів клубної масової роботи бібліотек, червоних куточків; відкриття антирелігійних музеїв; виго-

товлення відповідних діапозитивів і кінофільмів; підготовка антирелігійного репертуару для театрів; видання і поширення антирелігійно-пропагандистської літератури тощо.

На початок 1926 р. в Спільці безвірників України налічувалося майже 20 тис. осіб²¹. 11-14 травня 1928 р. в Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд Спільки безвірників, на якому обрано її керівний орган – Тимчасову Всеукраїнську Раду Спільки безвірників (ВРСБ) на чолі з Д. Ігнатюком. До складу Ради ввійшли 29 членів партії і 4 кандидати. Новопостала структура відповідала за концентрацію діяльності існуючих гуртків і організаційне оформлення єдиного центру Спілок безвірників України для здійснення масової антирелігійної роботи разом зі Спількою безвірників СРСР.

Згодом на організацію Союзу безвірників ЦК ВКП(б) директивною покладалося завдання підготовки населення для втілення відповідних рішень партійних і державних керівних органів. Серед головних напрямків антирелігійної діяльності безвірників у другій половині 20-х рр. визначається: тісна взаємодія пропаганди атеїзму з завданнями соціалістичного будівництва; широке використання в антирелігійній пропаганді природничих та суспільних наук; рішуча боротьба з толерантністю по відношенню до релігії: посилення атеїстичного виховання в школах²².

Боротьба з релігією в усіх сферах життя, в т. ч. й у школі, активізувалася з червня 1929 р., після II Всесоюзного з'їзду Спільки безбожників. На ньому О. Ярославський оголосив про «антирелігійний наступ розгорнутим фронтом». Маючи всебічну підтримку партії, Спілька воєвоначних безвірників (СВБ), яка була не тільки ініціатором і виконавцем, а й фактично контролюючим органом, взялася до планомірної, систематичної антирелігійної роботи. З'їзд визнав, що релігійному освітянину не місце в установі народної освіти і, в зв'язку з цим, доручив Наркомосвіті до початку навчального року вжити рішучих заходів щодо звільнення зі шкіл віруючих учителів. У резолюції з'їзду зазначалося, що звільненим освітянам не треба давати можливості працевлаштуватися в іншому місці²³.

З середини 1929 р. практична робота СВБ розвивалася за такими напрямками: зміцнення спільної антирелігійної роботи комсомолу і спілки; антирелігійна агітація і пропаганда; практична антирелігійна робота, безпосередньо пов'язана з соціалістичним будівництвом та боротьбою за новий побут; участь у місцевому господарському житті й кампаніях²⁴.

Особливого значення II Всесоюзний з'їзд СВБ надавав «практичній антирелігійній роботі» на селі. Вона передбачала: участь у проведенні агромінімуму та контракції засівів; допомогу радянській владі в організації колгоспів і зразкове проведення безвірниками хлібозаготівель; доручення

до процесу організації «досвідних ланів»; проведення самооподаткування; боротьба за врожай та збільшення засівної площі. До компетенції місцевих осередків віднесли й участь у розповсюдженні державних позик, сприяння місцевим господарчим органам у тракторизації сільського господарства та збір коштів на ініційовані Всесоюзною або Всеукраїнською центральною радою СВБ акції (у т. ч. створення тракторної колони «Безбожник»; побудову літака «Безвірник України» та підводного човна «Войовничий Безбожник»), допомогу в справі впровадження в життя загальної освіти тощо. Закриттям церков з'їзд теж радив займатися в порядку поточної роботи, адже це було пов'язано з адміністративними заходами.

Головним методом боротьби з виявами релігії, звісно «за ініціативою осередків СВБ», обрали соцзмагання. Сутність цього методу полягала в обов'язковій організації безвірниками змагань між осередками за виконання директив партії і забезпечення, таким чином, проведення господарських та політичних кампаній на селі. Організуючи таке соцзмагання, кожен осередок, як частина позапартійної громадської структури, мусив обов'язково координувати свої дії з місцевими партійцями, комсомольцями, з культкоматами профспілки й кооперативу, з правлінням клубу, сільбуду або хати-читальні²⁵. Підтримка соцзмагання між первинними ланками СВБ та об'єднання з ними в роботі вважалися вирішальною передумовою успіху безвірницького руху наприкінці 1920-х рр.²⁶

Комуністичні лідери наголошували, що для ефективної антирелігійної кампанії необхідна змістовна друкована продукція. З 1925 р. в УСРР видається журнал «Безвірник», який виходив один раз на два тижні, загальним накладом 25 тис. екземплярів. Також існував часопис «Безвірник у станка» (15 тис. примірників). На початку 1927 р. в Харкові з'являється журнал «Прапор марксизму». На сторінках центральної антирелігійної преси друкувалися статті радянських партійних та державних діячів: О.М. Ярославського, П.А. Красікова, І.К. Сухоплюєва. Їхні насичені антирелігійною пропагандою праці характеризують Православну церкву як реакційний інститут, ворожий радянській владі та народові. Проблематика цих публікацій здебільшого обмежена викладом офіційної позиції держави та партії на тлі надуманих фактів та звинувачень духовенства у контрреволюційній діяльності.

Також на Донеччині адміністративні працівники повинні були друкувати свої дописи у республіканських та місцевих органах преси. Обов'язкова участь начальників відділів релігійних культів як кореспондентів антирелігійного журналу «Безвірник» давала широкий матеріал про тогочасне життя Церкви та її вірян і боротьбу, яку вели з ними більшовики на місцях²⁷.

До найбільш розповсюджених форм атеїстичної пропаганди належали: антирелігійні диспути й мітинги; пропагандистські антирелігійні кампанії; видання брошур, плакатів і листівок; антирелігійні виставки і створення музеїв історії релігії; проведення “червоних весіль”, “октябрин” і т. д.²⁸

Із 1922 р., на Донеччині набувають поширення т. зв. агітаційні школи, на яких виступали спеціально підготовлені люди з лекціями на атеїстичні теми. Досить популярними були гуртки політграмоти, які на цій території вирізнялися особливо гострою антицерковною спрямованістю²⁹. На початку 1924 р. в Донецькій губернії активно працювали стаціонарні школи і марксистські гуртки, але їхню роботу ускладнювала відсутність професійних агітаторів³⁰.

У багатьох селах у 1924-1925 рр. розгортають активну діяльність природничо-наукові і сільськогосподарські гуртки. Створювалися вони при клубах, хатах-читальнях, сільбудах³¹. Поширеною формою антирелігійної політики були також диспути, які відбувалися у громадських місцях, за участю підготовлених активістів і представників релігійних конфесій. Так, у звіті Донецького губкому КП(б)У про стан антирелігійної пропаганди в Бахмутському, Старобільському, Маріупольському і Таганрозькому повітах сказано, що на цих теренах антирелігійні диспути тривають інколи протягом 10-15 годин, а деколи й протягом тижня, збираючи величезні аудиторії³².

На Донеччині «безбожний» актив, який постійно оновлювався і поповнювався, переважно за рахунок молоді, діяв з притаманним юності запалом і максималізмом. Молоді атеїсти боролися із зовнішньою релігійністю спочатку у своїх лавах (йшлося, зокрема, і про виключення з організації), а потім і повсюдно. Тенденція бездумного заперечення торкнулася й релігійних свят – невід’ємної частини естетичної культури «старого» часу. На практиці проведення альтернативних свят оберталося на ініціативу повного скасування церковного календаря: передбачалося замість Спаса святкувати день Червоного Яблучка, замість дня Іллі-пророка - день Лампочки Ілліча, а вихідний планувалося перенести з неділі, наприклад, на вівторок, оскільки в неділю люди до церкви зазвичай не ходили. Такі заходи викликали стійке неприйняття у населення. Запал молоді довелося загальмувати в адміністративному порядку: окружками одержали наказ «розкомсомолити» актив і підключити до антирелігійної роботи побільше дорослих безпартійних робітників і селян³³.

Невдоволення мас антирелігійною політикою влади часто набувало форм стихійного опору. Це наочно ілюструє у 1923 р. кампанія зі скасування святкування Водохреща в Шахтинському повіті. Її ініціатором став Донецький губком КП(б)У, стурбований зниженням обсягів видобутку на рудниках під час

релігійних свят: 19 січня 1923 р. на зміну не з'явилося 48-65 % робітників, що стало приводом до скасування чинного свята.

У першій половині 1920-х рр. віруючі ще не боялися відкрито протестувати проти неправомірних дій влади. Так, коли в селі Іванівка Луганського повіту під час престольного свята міліцією були заарештовані священики, група вірян зібралася біля виконкому і зажадала “звільнити попів, тому що їх заарештували нізачо, вони нікого не обікрали і не пиячили”. Загалом у 1924 р. скарги релігійних громад склали 9 % від усіх письмових скарг, надісланих у губернську прокуратуру³⁴.

У середині 20-х рр. XX ст. процес організаційного оформлення антирелігійного активу в Україні еволюціонував від створення антирелігійних «трійок» і гуртків «Безвірник» до необхідності їхнього об'єднання в єдине товариство. В Україні воно планувалося не як філія Співки безвірників СРСР, а як самостійна організація. Донецький підвідділ антирелігійної пропаганди висловлював сумніви щодо того, «чи зможуть московські товариші приділити належну увагу союзним республікам, якщо в їх центрі справи йдуть не найкраще», і підтримував проект статуту, розроблений харківськими колегами. Цей проект передбачав надзвичайно активну атеїстичну позицію. Переходом до радикальних заходів влада засвідчила своє безсилля: домовленостями досягти реальних результатів не вдалося.

Отже, у 1920-х рр. незважаючи на розкол та антирелігійні дії радянської влади, в духовному житті Донеччини продовжувала відігравати значну роль Православна церква. Місцеве сільське населення, залишаючись в своїй більшості байдужим до атеїстичної пропаганди, активно брало участь у будівництві храмів, богослужіннях, утриманні священиків. Не знижувався і вплив релігії на дітей - під час церковних свят школи порожніли. Зовнішню релігійність зберігали навіть сільські активісти. Релігія продовжувала утримувати міцні позиції не тільки в селах, а й у містах.

Попри таку ситуацію, більшовицька влада постійно вдавалася до соціального маніпулювання, вміло використовуючи засоби антирелігійної агітації і пропаганди. Поступово величезна православна країна наблизилася до системи світських вірувань, сакралізації партії, її ватажків і цілей, вкладаючи в цей процес весь наявний потенціал і навички релігійності, що були зумовлені її історичними й культурно-цивілізаційними особливостями. Атеїзація населення відбувалася, з одного боку, під постійним впливом пропаганди про ворожу контрреволюційну діяльність, яку начебто провадить Православна церква, з іншого – через активне утвердження комуністичної ідеології через організацію диспутів, лекцій, хат-читалень, антирелігійних гуртків, школи, профспілки, комсомол, атеїстичну літературу тощо.

З другої половини 1920-х рр. посилилася кампанія з викорінення будь-яких виявів релігійності на Донеччині. Комплекс цих заходів включав надзвичайно жорсткі правові норми, заборону певних релігійних конфесій, конфіскацію церковного майна, розгортання войовничої антирелігійної пропаганди, податковий тиск, позбавлення служителів культу громадських та виборчих прав, політичні репресії. Виступаючи виразником сподівань і потреб прихожан, священники одними з перших опинилися серед ворогів радянського режиму. Не підтримуючи примусового вилучення церковних коштовностей та продовольчих запасів у селянства, священники стали жертвами обвинувачень в антирадянській діяльності. Від поодиноких арештів владні органи перейшли до масових операцій проти священників та релігійних громад, цілеспрямованого винищення релігійних течій.

- 1 Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-х – 30-х рр. XX ст. – Полтава, 1994. – 249 с.
- 2 Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
- 3 Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. – Харьков, 1998.
- 4 Зінченко А.Л. Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки? // Український історичний журнал. – 1992. – №1. – С. 104-114.
- 5 Лаврик Г.В. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. – Полтава, 1996. – 24 с.
- 6 Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис. ... д-ра. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.
- 7 Кузьменко М.М. Проведення репресивної політики проти священнослужителів в умовах радянської адміністративно-ідеологічної системи в 1918 на початку 1930-х рр. // Наука. Релігія. Суспільство, – Донецьк, 2002. – №2. – С. 138-143.
- 8 Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів Державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950 рр.) Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 308 с.
- 9 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 216. – Арк. 20.
- 10 Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-522. – Оп. 1. – Спр. 162. – Арк. 22.
- 11 Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 203. – Оп. 1. – Спр. 5146. – Арк. 68.
- 12 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5.– Оп. 1. – Спр. 1085. – Арк. 26.
- 13 Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство.... – С. 93.
- 14 Архивы Кремля: В 2 кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925. – М. – Новосибирск: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1997.

- 15 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 585. – Арк. 64.
- 16 Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство... – С. 290.
- 17 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. – Арк. 42.
- 18 ДАДО. – Ф. Р-2375. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 27.
- 19 Там само. – Спр. 40. – Арк. 14.
- 20 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1839. – Арк. 174.
- 21 Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2917. – Арк. 76.
- 22 Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство... – С. 109.
- 23 Безвірник. – 1929. – № 20. – С.73.
- 24 Там само. – № 10.
- 25 ДАХО. – Ф. 203. - Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 161.
- 26 Безвірник. – 1929, №10.
- 27 ДАДО. – Ф. Р-575. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 27-28.
- 28 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. – Арк. 56-57.
- 29 Там само. – Арк. 15-17.
- 30 Там само. – Спр. 1839. – Арк. 66.
- 31 Силантьев В. И. Большевики и православная церковь на Украине... - Харьков, 1998. – С.117.
- 32 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1845. – Арк. 11-12.
- 33 Фесенко А. Н. Положение православной церкви в период становления советской власти в Донецкой области (введение в проблему) // Збірка матеріалів науково-практичної конференції “Духовний розвиток як фактор морально-етичного формування особистості”. – Донецьк: ДонДІШІ, 2004. – С. 68-71.
- 34 Хюренина И. Ю. Антирелигиозная политика советской власти и общественные настроения в Донбассе в 1920-е гг. // Нові сторінки історії Донецьку: статті. – Донецьк., – 1998. Кн. 6. – С. 134-141.

Summary

Andriy Fesenko

The practical aspects of activity of government and public authorities of anti-religious propaganda in the 1920s

The problem of church-state relations in the 20s of the twentieth century is investigated. The practical aspects of activity of government and public authorities of anti-religious propaganda in Donetsk region in the 1920 are analyzed and summarized. The influence of the Orthodox Church on social and political life of Donetsk has not been the subject of special study, and therefore the study of the role of the Orthodox Church in Donbas in the 1920s will provide an opportunity to fill existing factual gaps in the relationship between the government and the Orthodox Church in Ukraine.

Keywords: Orthodox Church, the Soviet government, church-state relations, government anti-religious propaganda, The Union of Military atheists